

JACIMENTS NO URBANS D'ÈPOCA VISIGODA (SEGLES VI-VII)

EMPAR JUAN

Col·laboradora Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València

MIQUEL ROSSELLÓ

Servei d'Investigació Arqueològica municipal. Ajuntament de València

El coneixement que tenim sobre el món rural d'època visigoda en la zona valenciana és encara bastant irregular; tanmateix, hom ve constatant, igual que ocorre en altres parts de la Mediterrània, que a part dels llocs urbans que assumeixen funcions episcopals, econòmiques i estratègic-militars, cas de *Valentia*, hi apareixen una sèrie d'assentaments privilegiats i característics d'aquest període, el qual hem de definir ja com altomedieval, íntimament relacionats amb el nucli urbà: són els centres monàstics, *castra* fortificats i residències rurals.

Paral·lelament, la distribució de productes importats, principalment les últimes produccions de vaixel·la de taula africana (*sigillata*) i àmfores, es produeix preferentment en aquests mateixos llocs: ciutats, normalment seus episcopals; *castra* fortificats, situats en zones de frontera; monestirs, generalment relacionats amb les ciutats; i residències rurals, vinculades a les elits urbanes, civils, militars o eclesiàstiques.

Com a exemples paradigmàtics de l'anteriorment exposat disposem en el *territorium* de *Valentia* de tres jaciments excepcionals: el monestir de Punta de l'Illa (Cullera), el *castrum* fortificat de València la Vella (Riba-roja de Túria) i la vil·la àulica del Pla de Nadal (Riba-roja de Túria).

EL MONESTIR DE PUNTA DE L'ILLA (CULLERA)

El jaciment es trobava situat en una antiga illa, actualment unida a terra ferma, pròxima a la costa cullerana i excavat pel Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València (anys 1955, 1957 i 1966) abans de la seua destrucció per a la construcció de blocs d'apartaments.

El jaciment va ser freqüentat des de la prehistòria, encara que sembla que no hi va haver assentament més o menys estable fins a època tardoromana.

Les diferents campanyes d'excavació documentaren tres grups d'estructures i un important conjunt de materials que van ser qualificats, en aquell moment, com a «factoria d'època constantiniana». Investigacions posteriors han identificat les restes de l'Illa amb un conjunt monàstic i, més concretament, amb el cenobi que el bisbe Justinià de València manava construir en una illa en honor a sant Vicent Màrtir, tal com s'infereix de la lectura del seu epitafi, com també datar el moment de destrucció i abandonament del conjunt a l'últim quart del segle VI.

Al centre de l'illot i en lloc prominent s'alçaven les restes d'una estructura de planta rectangular, orientada E-O, amb murs de maçoneria assentats sobre bancs de cimentació d'1,10 m d'amplària,

Vista aèria de l'antiga ínsula de la costa de Cullera (València), on es localitzava el monestir de Punta de l'Islla. [Arxiu SIP].

En l'antiga ínsula, anomenada Punta de l'Islla del Portitxol o Illa dels Pensaments, el bisbe Justinià (segle VI) ordenà construir un monestir en commemoració de l'arribada del cos de Sant Vicent Màrtir.

amb unes dimensions de 13,50 x 8,75 m i subdividida en diversos departaments. Aquest edifici presentava una sèrie de peculiaritats que el diferenciaven clarament dels altres grups d'estructures, tals com la seua ubicació privilegiada al centre de l'illa i en el lloc més elevat, la seua orientació est-oest, la solidesa dels seus murs, millors acabats (paviment, probablement de *signinum*, de 10 cm d'espessor, enlluïts), la presència d'elements arquitectònics de certa riquesa (pilar *in situ* amb base emmotllurada, petita base de marbre potser pertanyent a una columneta de finestra, l'extrem d'un braç de creu potada de pedra tosca calcària) com també la recuperació de materials significatius de caràcter litúrgic: pàtera gran de marbre, creu gran de bronze per a penjar, creu petita de bronze enllaçada amb tres làmines rematades amb enganxalls que formaria part d'una peça més complexa (corona votiva, encensari, lampadari...). En la mateixa estança es van recuperar un tresoret de monedes i diversos ungüentaris ceràmics d'origen oriental –Palestina o Panfília– el contingut dels quals, probablement oli santificat, estava relacionat amb usos litúrgics i curatius.

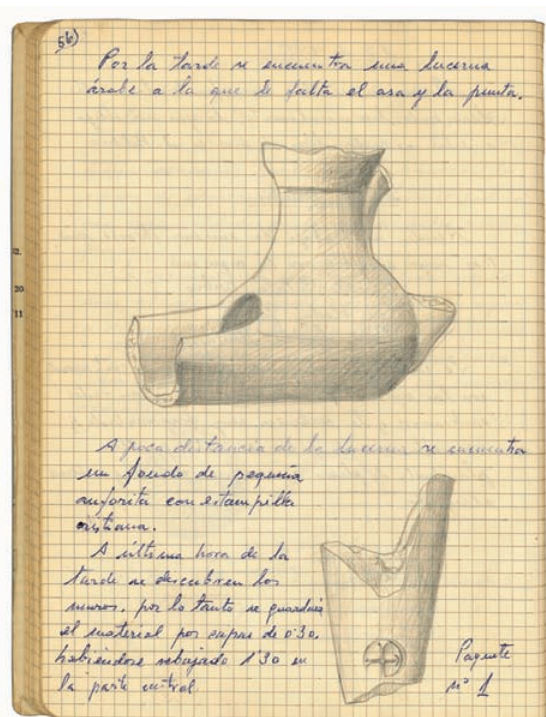
Aquestes peculiaritats apunten que el citat edifici pogué haver tingut una funcionalitat cultural, com ara església o capella commemorativa.

En la part oriental de l'ínsula es concentraven unes construccions rectangulars, quatre en total, disposades en bateria, sense divisions internes i orientades nord-sud. Realitzades també en maçone-

Vista des de ponent del conjunt d'edificacions excavades l'any 1955 en el jaciment de Punta de l'Islla (Cullera, València). [Arxiu SIP].

La primera campanya d'excavacions se centrà en la part més alta del penyal; s'hi localitzà un edifici dividit en tres departaments on es recuperaren, entre altres, un tresoret de quaranta monedes, dues creus litúrgiques de bronze i ceràmica abundant.

Detall del diari d'excavacions de Punta de l'Illa (Cullera, València) de l'any 1955 manuscrit per Enrique Pla. [Biblioteca SIP].

S'hi aprecien els dibuixos a mà alçada d'un gresol islàmic i el fons estampilat d'un unguentari cristià oriental.

ria, es caracteritzaven per la seua senzillesa i presentaven dimensions de 10 x 4,20 m per a la més petita i 19 x 5,25 m per a la més gran. En un d'aquests coberts, l'únic que va poder excavar-se, es van trobar, especialment al costat dels murs, gran quantitat d'àmfores, majoritàriament identificades com grans contenidors cilíndrics olearis del nord d'Àfrica (Tunis) i, en menor mesura, àmfores de la Mediterrània oriental (Gaza, Síria-Palestina, Egeu), en les quals s'exportaria, entre altres, el reputat i preadíssim vi de Gaza, com també petites àmfores de fons còncau-convex amb decoració incisa a pintura procedents d'Eivissa i el nord d'Àfrica. Aquests coberts s'han interpretat com un *cellarium*, i no és estranya la seua presència en àmbits basilicals i monacals prò-

xims, com el cas de la basílica d'Es Cap des Port, a Menorca. És molt probable que els canals de distribució d'alguns d'aquests productes, susceptibles de ser usats en la litúrgia cristiana i popularitzats per les seues qualitats terapèutiques, cas del vi de Gaza (el bisbe Gregori de Tours en referència l'ús en l'Eucaristia) i dels olis dels unguentaris (potser utilitzats en la cerimònia del baptisme o en el sagrament de l'extremaunció), estiguessen directament controlats per la mateixa Església.

En l'extrem occidental del penyal es van excavar petits departaments, també alçats amb maçoneria.

Pareix que tot el conjunt, o almenys la part meridional més desguarnida, estava protegit per un mur, o una tanca, tal com va quedar reflectit en els minuciosos diaris d'excavació d'Enric Pla i Miquel Tarradell.

Minuciosos diaris d'excavació que, al costat de l'estudi de les fonts històriques, han permès reintegrar de l'oblit una important part del nostre passat i dotar de contingut històric el voluminós i excepcional conjunt de materials recuperats abans que l'especulació urbanística acabara amb un dels jaciments més singulars per al coneixement de la nostra Antiguitat Tardana.

EL CASTRUM HISPANOVISIGOT DE VALÈNCIA LA VELLA (RIBA-ROJA DE TÚRIA)

El jaciment de València la Vella es troba situat sobre una terrassa entre el marge dret del riu Túria i el barranc de la Cabrasa, depressions topogràfiques que aprofita com a defenses naturals, distant uns 3 km al SE de Riberoja de Túria. La seua ubicació en una terrassa fluvial del Túria li permet el control del pas al llarg del riu, via natural de comunicació entre la costa i l'interior. Es tracta d'un punt estratègic amb una marcada funcionalitat militar, estructurat per a la defensa i el control del territori.

Les referències sobre el jaciment es rastregen des del segle XIV en què apareix el nom de 'València la Vella' en un document del *Consell de València* a propòsit d'un projecte de transvasament d'aigua

Vista general de la ubicació del jaciment de València la Vella (Riba-roja de Túria, València).

Situat estratègicament sobre una terrassa fluvial delimitada pel riu Túria i el barranc de la Cabrassa, que aprofita com a defenses naturals.

Alçat d'un tram de muralla del campament fortificat de València la Vella (Riba-roja de Túria, València).

La muralla té d'amplària entre 1,80 i 2,00 m, i està formada per una doble paret de maçoneria travada amb formigó de calç i farciment interior de pedres i formigó, està reforçada amb diverses torres quadrades (3x3 m) d'aparell semblant, i es calcula que envoltava una superfície aproximada de 4 ha.

del Xúquer al Túria. Posteriorment, quasi tots els cronistes regnícoles i diferents erudits han tractat, amb major o menor encert, sobre les ruïnes de València la Vella, que esdevé un dels jaciments arqueològics valencians sobre els quals vam disposar de notícies més antigues. Mereix destacar la monografia que va fer Valls David el 1902, en què apareix la planta del jaciment.

El nom de València la Vella tindria relació amb la suposada existència d'una primitiva València que després va ser abandonada al traslladar-se a l'emplaçament actual, tradició que ha estat rebutjada per tots els investigadors, antics i moderns, i totalment rebatuda per l'arqueologia.

A pesar de la monumentalitat del conjunt i les controvèrsies sobre el seu origen, no va ser fins a finals de la dècada dels anys 70, amb motiu de la destrucció d'una bona part del tram occidental del

recinte, quan el Servei d'Investigació Prehistòrica realitzà tres breus campanyes d'excavació que van permetre comprovar l'existència d'estructures constructives en l'interior del recinte i fixar la seua cronologia, si més no baiximperial, descartant altres cronologies més primerenques aventurades per la historiografia que pretenia amb això donar reputada antiguitat i un nom honorable a les ruïnes.

Allò característic i definitori del lloc, d'una superfície aproximada de 4 ha., és l'existència d'una potent muralla que s'adapta a la topografia del terreny, dibuixant una planta trapezoïdal que envolta el jaciment. La muralla, d'entre 1,80 i 2,00 m d'amplària, està formada per un doble parament de maçoneria travada amb formigó de calç i, entre ambdós, un farcit intern de pedres i formigó. En alguns trams es detecten pedres de maçoneria col·locades obliquament a manera de *spicatum* i l'ocasional utilització, principalment en les filades inferiors, de carreus reaprofitats ben escairats. L'argamassa sobrant de la juntura de les pedres s'utilitza a manera de tosc esquerdejat per a tapar les unions, donant-los un aspecte molt característic. L'alçada màxima conservada arriba, en alguns punts, fins prop dels tres metres.

La tanca apareix reforçada per torres quadrades de 3 x 3 m, de projecció exterior que traven amb la muralla i amb un lligam similar. Són torres massisses, amb farcit interior de pedres i formigó de calç.

En l'interior del recinte són visibles diverses estructures, encara per excavar, de les quals destaca un gran edifici situat al sud, pròxim a la muralla, en el qual es van centrar les tres campanyes d'excavació. Es tracta d'un edifici de planta rectangular d'uns 25 x 7 m. El lligam utilitzat és el mateix que el de la muralla, maçoneria travada amb morter de calç i graves, morter que serveix al seu torn per a tapar la unió entre les pedres a manera d'esquerdejat. A més a més, s'hi reutilitzen carreus i elements arquitectònics altoimperials de calcària dolomítica grisa blavenca (probablement procedents de la propera Lliria) en les zones actives de la construcció –cantons i brancals– i com a basament dels murs.

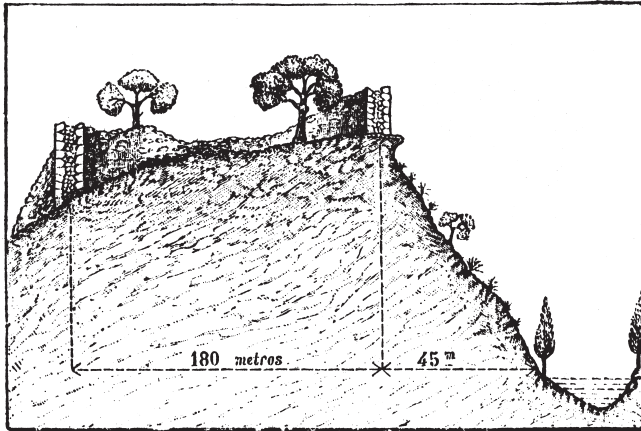
Els treballs pioners del SIP, una anàlisi de les característiques tècniques i constructives de les restes conservades, la seua ubicació en el territori, els paral·lelismes amb altres jaciments de similars característiques, l'estudi dels materials ceràmics prospectats i l'anàlisi de les dades històriques, han fet possible estructurar una sèrie d'hipòtesis de treball per a abordar una aproximació històrica del conjunt.

València la Vella té paral·lelismes amb una sèrie de jaciments peninsulars de similars característiques i cronologia (Recópolis, el Puig Rom, Begastri...).

El material ceràmic recuperat proporciona una cronologia centrada entre mitjan-finals del segle VI i mitjan segle VII, i es pot destacar la presència d'importacions de vaixel·la de taula de *Sigillata Africana Clara* (Hayes 91, 99, 101, 103, 104, 105), abundants unguentaris orientals (*Late Roman Unguentarium*), ceràmica africana de cuina i àmfores africanes i de la Mediterrània oriental. La recuperació de molins de pedra per a cereals i les abundants escòries de mineral de ferro són altres indicis d'algunes de les activitats econòmiques i de transformació que es realitzaven en el lloc.

El significat d'un establiment defensiu d'aquestes característiques, en un context de finals del segle VI, s'ha relacionat amb el complex moment històric de reorganització i control d'aquest territori per part de l'estat visigot enfront de l'ocupació bizantina del sud i el sud-est hispans i enfront de l'àmplia autonomia adquirida per les aristocràcies locals –civils i episcopals– d'algunes regions peninsulars. Moment que coincideix amb un profund procés de 'bizantinització' político-ideològica que afecta el regne visigot a partir de Leovigild, molt palés en l'organització militar del regne visigot, que adopta el model bizantí –present en la mateixa província imperial *Spaniae*– en l'estructuració dels diferents sistemes defensius de frontera.

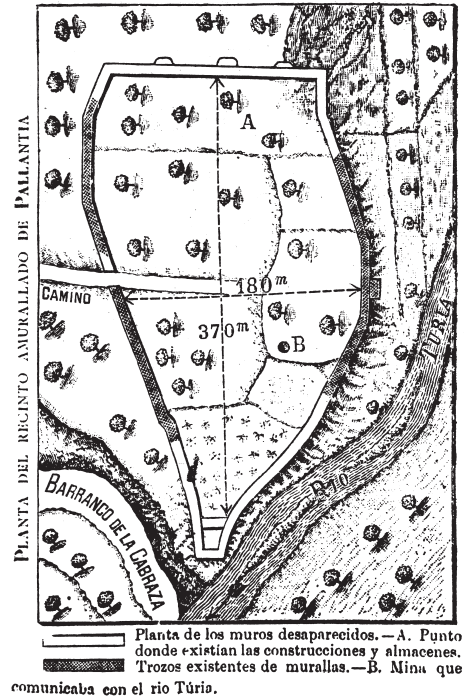
CORTE VERTICAL. —RUINAS DE PALLANTIA Y RIO TURIA

▲ Alçat d'un tram de muralla del castre fortificat de València la Vella (Riba-roja de Túria, València).

Planta del recinte de València la Vella (Riba-roja de Túria, València) extreta de l'obra de Rafael Valls David, *Pallantia (Valencia, la vieja)*, de 1902.

Es tracta d'un testimoni gràfic de gran valor, ja que representa l'aspecte que tenia el recinte abans de les diverses destruccions, algunes molt recents, que han disminuït irremeiablement un jaciment únic, per la seua cronologia i característiques, en tota la Comunitat Valenciana.

L'activitat militar de Leovigild va a permetre consolidar la seua posició territorial i establir un *limes* defensiu enfront de la província bizantina hispana. Aquest *limes* estaria format per dues línies defensives successives o doble *limes*. Una primera línia formada per fortificacions tipus *castrum* i *castellum* estratègicament situades controlant el territori circumdant i articulades a l'entorn de calçades estratègiques i estructurades d'acord amb els centres urbans. La segona la conformarien ciutats emmurallades, generalment amb funcions episcopals i centres emissors de moneda.

València quedaria integrada dins d'aquesta línia defensiva en l'època de Leovigild, car la seua seu episcopal apareix representada en el III Concili de Toledo del 589, i l'existència d'un bisbe arrià en la cadira episcopal (Ubiligiscl) és una prova segura de la presència d'importants contingents militars visigots.

València, terra de frontera, adquirirà en aquests moments una fonamental importància estratègica enfront del domini imperial en el sud-est peninsular, i l'espectacular recinte fortificat de València la Vella sols es comprén en funció de la política d'afirmació territorial empresa pel monarca, que el convertirà en una baula del sistema defensiu enfront dels bizantins.

Baula de la primera línia defensiva en funció de la defensa de la ciutat de València i del seu territori i, sobretot, del control de la via natural —riu Túria— que comunica València i el litoral amb les terres de l'interior, en un intent de controlar les rutes d'accés al llevant bizantí i tenir una base ferma i estable des d'on estructurar el sistema fronterer de defensa enfront dels imperials.

LA VIL·LA ÀULICA VISIGÒTICA DE PLA DE NADAL (RIBA-ROJA DE TÚRIA)

En el terme municipal de Riba-roja de Túria, a uns 20 quilòmetres al nord-oest de la ciutat de València, es troba el jaciment visigòtic de Pla de Nadal, que pren el nom de la partida en què s'assenta, al peu de la lloma dels Carassols, sobre una lleugera elevació de la plana circumdant. La transformació de l'entorn en camps de tarongers que va donar lloc al seu descobriment ha modificat la topografia del lloc, afectant fins i tot una part de les estructures que ja havien estat destruïdes quan es va produir la troballa. Les primeres informacions arribades al Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València daten del 1971. Els treballs d'excavació arqueològica es van desenvolupar sistemàticament al llarg de vuit campanyes, entre els anys 1981 i 1989. El 1999 s'iniciaren les obres de restauració i posada en valor del jaciment recentment finalitzades.

Les restes descobertes configuren una trama espacial metrologicalment jerarquitzada. Hi resulta notable la rígida simetria dels espais respecte a un pla nord-sud, assenyalat per les portes que s'obren, centrades, en ambdós murs del major espai conservat. La crugia meridional, única conservada, està formada per una nau rectangular, o aula, de 17 m de longitud per 5,30 m d'amplària, proveïda de finestres, tres a cada costat de les portes esmentades, en els seus costats majors. Per la seua banda, els flancs menors s'obren a sengles atris o vestíbuls quadrangulars accessibles a través de tres arcs adovellats de ferradura sobre impostes baixes, d'un interès extraordinari per a la història de l'arquitectura no solament a les terres valencianes. La transició cap als àmbits exteriors es realitza per mitjà d'almenys tres pòrtics, amb pilars cúbics flanquejats per estances avançades; el meridional apareix disposat a l'entorn de l'estreta obertura de la porta central com a *nartex* principal. Aquest singular recinte nobiliari presenta un paviment de terra batuda en la seua planta baixa, funcionalment destinada a l'emmagatzematge de gra, vi o oli, com ho prova la presència de fragments de *doliae*, rodes de molí i un morter manuals. Al nord-est de l'edificació s'han conservat, molt deficitàriament, les restes d'una possible exedra d'aparat, fet arquitectònic que ens remet al luxós model de residència rústica organitzada a l'entorn d'un peristil central. Així mateix, recents estudis realitzats per Charles Bonnet i Júlia Beltran en el palau episcopal d'època visigòtica de Barcelona han assenyalat les similituds en l'organització dels espais amb l'edifici de Pla de Nadal.

La majoria de les estructures conservades van ser realitzades amb maçoneria revocada amb toscos enlluïts, per bé que també es va recórrer ocasionalment a la utilització de carreus de pedra tosca i, significativament, al reaprofitament de calcàries dolomítiques de talla romana, provinents probablement de monuments clàssics arruïnats de l'antiga Edeta i emplaçades com a impostes.

Les restes conservades formen part d'un complex palacial que ofereix múltiples evidències de l'existència d'una planta alta, d'estructura lígnia, conformada per paviments d'*opus signinum* possiblement emmarcats per bandes de rajoles bescuitades, en la qual se situarien les estances pròpiament dominicals, profusament decorades en els seus paraments.

En aquest sentit, una de les singularitats més notòries de l'edifici de Pla de Nadal consisteix precisament en la seua gran riquesa escultòrico-arquitectònica, havent-s'hi recuperat unes 800 peces de pedra llaurada, 400 de les quals corresponen a les fàbriques d'ell mateix i altres tantes a elements ornamentals.

Entre aquests últims, el grup més representatiu és el constituït pels frisos, tallats al biaix, que mostren els motius decoratius de trifolis o pentafolis enllaçats, roleus classicistes de vinya, amb penjolls, trifolis i palmetes, i petxines separades per trifolis oposats i units per la tija.

Els capitells de factura plenament visigoda presenten una marcada influència estètica bizantina, i un d'ells, de grandària mitjana i forma troncopiramidal, és una original evolució del corinti vitrubiana, amb les fulles d'acant convertides en penques enfondides, volutes indicades amb perforacions de

Vil·la nobiliària del Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València). Panoràmica des de l'est. [Arxiu SIP].

Conserva la nau central rectangular amb finestres i contraforts, dos vestíbuls i tres pòrtics flanquejats per habitacions. Entre els seus més de vuit-cents elements arquitectònics destaquen arcs de ferradura, capitells, gelosies i peces decorades que presenten relleus de roleus vegetals, trifolis o flors de lotus i petxines.

trepà i àbac quadrat amb rosetes tetrafòlies o creus, substitutives dels florons canònics, centrades sobre una banda de motius incisos al biaix compostos en ziga-zaga.

Per altra banda, es poden catalogar com suports accessoris una sèrie d'objectes arquitectònics de dimensions menors amb una doble interpretació funcional: balustres i elements ornamentals i compostius pertanyents, en la seua major part, a un ordre d'obertures originalment situat en una alçària molt superior a la dels murs conservats. Entre aquests últims es trobaria un salmer de finestra geminada amb arquets de ferradura.

Un altre grup nombrós el constitueixen les gelosies circulars de pedra calada, entre les quals destaquen les creus calades, llises o treballades al biaix per les dues cares, que freqüentment conserven restes de la fosca pigmentació original i els peus d'inserció. Les traceries d'aquestes albergarien, molt probablement, fragments de guix especular, cosa que redundaria en favor de l'atribució funcional d'algunes d'aquestes peces com a ulls d'il·luminació translúcids.

Especialment significatives resulten una reduïda sèrie de plaques decoratives discoïdals o trapezoïdals, de pràcticament segura inserció parietal. Quant a la ubicació de les primeres, sembla adequada la hipòtesi de la seua instal·lació en els carcanyols dels arcs, d'acord amb models constructius bizantins i omeyes. Pel que fa a les dues úniques plaques trapezoïdals, de dimensions mitjanes, una de les quals s'ha conservat íntegrament, pareix que es tracta de claus adovellades de les llindes de les portes d'accés d'alguns dels seus pòrtics. Aquestes peces contenen en si mateixes els tres principals motius ornamentals desenvolupats en aquest monument i constitueixen autèntiques claus de tot el seu elaborat programa iconogràfic.

Entre les peces singulars destaca un petit medalló amb anagrama, orlat de roleus vegetals similars als que es troben en frisos i plaques decoratives d'aquesta mateixa construcció. La part central

Capitell visigot de tradició bizantina. Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València). Segle VII. [Museu de Prehistòria de València].

està ocupada per un anagrama en forma de creu en el qual poden identificar-se les lletres T, E, B en el braç vertical; D, E, M en l'horitzontal i novament en el vertical I i R, que segons la lectura realitzada pel llatínia Josep Corell es pot transcriure com *Tebdemir*. Nom similar a l'epígraf *Tevdinir* esgrafiat en el revers d'una vènera i que es podrien entendre com referits a un mateix personatge.

En les *villae* tardoromanes és freqüent la presència, generalment als mosaics, del nom del propietari traçat en un anagrama, com ara en el cas de *Villa Fortunatus* de Fraga o en el de la vil·la de Cuevas de Sòria. També en l'arquitectura bizantina trobem freqüentment anagrames amb el nom del dignatari sota el govern del qual es construeix l'edifici. Així mateix, en l'arquitectura d'època visigoda es troben anagrames cruciformes als frisos de les façanes exteriors de Quintanilla de las Viñas. En aquest sentit, l'anagrama orlat de Pla de Nadal podria correspondre al nom del fundador o propietari d'aquesta magnífica vil·la palatina, algun significat personatge d'origen germànic pertanyent a la societat hispanovisigoda del segle VII.

